

ПЕТРО КУДРЯВЦЕВ У РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ЖИТТІ КИЄВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито роль професора Київської духовної академії Петра Кудрявцева у релігійно-філософських, наукових, освітнянських та церковних процесах, що відбувалися у Києві на початку ХХ ст., увиразнено його місце у київському релігійно-філософському відродженні.

Відтворення цілісної картини розвитку релігійно-філософського життя Києва початку ХХ ст. і, у зв'язку з цим, висвітлення феномена київського релігійно-філософського відродження видаються неможливими без звернення до постаті останнього професора філософії Київської духовної академії Петра Кудрявцева (1868–1940), видатного релігійного філософа та богослова, історика філософії, науковця і педагога, громадського та релігійно-церковного діяча. Особа Кудрявцева привертає увагу дослідників насамперед тим, що з нею пов'язані найважливіші події як в академічному, так і в релігійно-філософському та церковному житті Києва початку ХХ ст. Отже, здійснимо мандрівку сторінками духовної біографії Кудрявцева, щоб глибше усвідомити роль київської духовно-академічної професури у релігійно-філософському відродженні означеної доби.

Від початку наукової і педагогічної діяльності Петра Кудрявцева виявилось його розуміння необхідності докорінних реформ у суспільно-політичному, церковному та освітнянському житті тогочасної Росії. З радістю і натхненням він зустрів маніфест 1905 р., сприймаючи його як «зірницю політичної свободи»¹ і пов'язуючи майбутнє держави з переходом на шлях утвердження свободи та демократії. На переконання мислителя, політична реформа здатна сприяти й оновленню духовно-академічної освіти. Вихованець Київської духовної академії, якій він присвятив майже 20 років (1897–1918) сумлінної педагогічної праці, Кудрявцев одним із перших серед київських професорів усвідомив значущість тих подій та зрушень, що відбувалися у стінах його alma mater на початку ХХ ст. Прагнучи здолати ті вади внутрішньоакадемічного устрою, які гальмують педагогічні й наукові процеси, він від 1906 р. стає

¹ Кудрявцев П. Современная церковно-общественная жизнь // Труды Киевской духовной академии [далі—Труды КДА].— 1906, № 1.— С. 143–168.

одним із лідерів прогресивного кола академічної професури, яке спрямовувало свої зусилля на докорінну зміну духовно-академічного статусу.

«Київська Академія за свіжістю і прогресивністю у нас перша. Ї це зрозуміло, адже вона перебуває в руках такої людини, як Кудрявцев...»² — це твердження професора Петербурзького університету Івана Андреева, на нашу думку, якнайкраще увиразнює особистий внесок Петра Кудрявцева у зміцнення авторитету Київської духовної академії як навчального закладу.

Говорячи про цей аспект діяльності Кудрявцева, відзначимо, передусім, його активну участь у підготовці двох проектів духовно-академічної реформи — «Проекту найнеобхідніших тимчасових змін статуту православних духовних академій», складеного комісією академічних професорів у жовтні 1905 р., та виробленого на засіданнях академічної ради в лютому 1906 р. «Проекту статуту православних богословських академій»³. Автори проектів виходили з переконання, що духовні академії за своїм статусом мають бути «вченими богословськими закладами», а не просто спеціалізованими інституціями для підготовки священства. Прогресивне коло київської духовно-академічної професури усвідомлювало, що перетворення Академії на пастирську школу є відмовою від славетного минулого їхньої alma mater, яка багато віків була освітнім та культурним центром усього слов'янського світу, а отже, прагнуло надання КДА більшої автономії в її внутрішньому житті. Це насамперед стосувалося розширення прав академічної Ради, визнання за нею найвищої компетенції у наукових, виховних та навчальних питаннях, надання можливості обирати академічне керівництво. Разом зі своїми академічними колегами Володимиром Рибинським і о. Олександром Глаголевым, Петро Кудрявцев обґрунтовує позицію, згідно з якою Київська академія, як історичний освітньо-церковний центр, має взяти на себе завдання наукової розробки церковної реформи, а також висвітлення найважливіших сучасних явищ політичного, культурного, освітянського життя країни. Реалізації цих задумів мало сприяти створення окремого періодичного видання «Киевское воскресное слово», яке вміщувало б статті науково-популярного та публіцистичного характеру.

На жаль, прогресивним починанням і задумами лівого крила духовно-академічної професури не судилося втілитися у життя — значною мірою через шалений спротив тих представників вищої

² Цит. за: Кудрявцева Е. П. [Воспоминания] // Музей однієї вулиці. Машинопис.— С. 5–6.

³ Див.: Рибинский Вл. Из академической жизни // Труды КДА.— 1906, № 1.— С. 170–193; Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1905–1906 гг. // Там само.— 1906, № 7–8 — С. 236–240.

церковної влади, які виступали противниками так званої академічної автономії. У 1908 р. архієпископ Волинський Антоній (Храповицький) у своєму сумнозвісному «Звіті»⁴ про ініційовану та проведену ним ревізію Київської академії прямо звинувачує «професорів-автономістів» у співчутливому ставленні до революції, проповідуванні атеїзму, нігілізму та ворожості до Церкви. Як крах споконвічної традиції духовно-академічної освіти архієпископ Антоній розцінює автономію, що її надали духовним академіям так звані тимчасові правила Св. Синоду у 1906 р. У діяльності Київської академії він побачив безлад і анархію. Така негативна оцінка внутрішньоакадемічного життя та спроб її реформування була зумовлена поглядами архієп. Антонія щодо самого статусу духовно-академічної освіти, прямо протилежними до позиції лівого крила київської духовно-академічної корпорації: на думку Антонія, Академія повинна бути не науково-богословським, а становим закладом, у якому, насамперед, здійснюється церковно-пастирська підготовка священників.

Консервативна позиція архієп. Антонія взяла гору: новий статут духовних академій, затверджений 1910 р.⁵, повністю знівелював усі попередні здобутки у справі реформування академічного життя. Що ж до київських духовно-академічних професорів, то на захист спаплюженого імені та честі вони були змушені видати збірку «Правда про Київську Духовну академію», серед авторів якої був і Петро Кудрявцев. Поважний професор мусив виправдовуватися, що він не є «академічним Вольтером», не читав «аморальних» і «нігілістичних» лекцій та не підбурював студентів до страйку⁶.

Важко перебільшити роль Кудрявцева у релігійно-філософському відродженні в Києві початку ХХ століття. Петро Павлович бере участь у засіданнях київських Релігійно-просвітницького та Церковно-історичного і археологічного товариств⁷. Як згадує Михайло Старокадомський, вихованець КДА, а згодом професор Московської духовної академії, «ліва» професура Київської академії систематично збиралася на так звані журфікси в оселі професора Миколи Петрова, де обговорювала академічні питання, а також болючі проблеми суспільно-політичного, культурного, освітянського життя Росії. Петро Кудрявцев часто виступав на таких зібраннях. За словами Старокадомського, «його глибока принциповість і смілива оцінка дій верхівки церковних організацій, які вже заз-

⁴ Архиепископ Антоний. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской Духовной академии в марте и апреле 1908 г.— Почаев, 1909.— 72 с.

⁵ Устав православных духовных Академий. Приложение к «Извлечению из журналов Совета КДА за 1909/10 уч. г.» Оттиск из журнала «Труды Киевской духовной академии».— 1910.— 63 с.

⁶ Правда о Киевской духовной академии — К., 1910.— С. 140—143.

⁷ Див.: Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство (1872—1920) // Лаврський альманах. Зб. наук. праць.— Вип. 4.— Спецвип. 1.— К., 2001.— С. 84.

нали впливу Распутіна, дала привід професору Екземплярському назвати П. П. Кудрявцева пророком»⁸.

Варто виокремити те коло осіб, з якими Петра Кудрявцева споріднювала особлива близькість світоглядних переконань та ідейних принципів. Його найближчими друзями були колеги по Київській академії Василь Екземплярський та Володимир Рибинський. Разом із Петром Кудрявцевим вони очолювали рух київської духовно-академічної професури щодо реформування академічного життя. За спогадами Катерини Кудрявцевої, друзі постійно збиралися в оселі її батька, обговорюючи за чаєм найважливіші події церковно-політичного та освітянського життя, жваво дискутуючи на релігійно-філософські теми. Присутніх на таких вечорах об'єднувало відчуття небезпеки поширення матеріалістично-позитивістського світогляду і зростання розчарування у християнських цінностях та ідеалах, спільне переконання у необхідності оновлення церковного життя на теренах імперії, боротьби проти злиття Церкви та державної влади в одну бюрократичну систему, проти церковної обрядовості та консерватизму.

Доволі близькими друзями Петра Кудрявцева були відомий духовно-академічний та університетський філософ Павло Тихомиров, а також протоієрей Костянтин Агеев, один із засновників Петербурзького релігійно-філософського товариства та «Братства церковного оновлення». Постійно бували в оселі Кудрявцевих інші ідейні соратники по Академії – учень Петра Павловича, професор психології Іван Четвериков, близький друг Кудрявцева з семінарських років професор Микола Дроздов, професори Микола Петров та Федір Міщенко. Взагалі однією з характерних особистих рис Кудрявцева була його товариськість. Його дім завжди був відкритим для гостей, особливо для молоді. На так званих вечорах у Петра Кудрявцева багато хто на все життя проймався духовною атмосферою справжньої інтелігентності, у якій культивувалося:

...прагнення до знань, ... зацікавленість до обговорюваних питань, світоглядні засади, гуманізм і демократизм, цілковита відсутність буденщини і мішанства, широта поглядів, глибока принциповість і водночас терпимість, прагнення до діалогу, тобто бажання і вміння висловити не лише свої думки та враження, й з увагою та інтересом вислухати співрозмовника...⁹

Саме на приватних зібраннях у Миколи Петрова і Петра Кудрявцева народилася ідея створення київського Релігійно-філо-

⁸ *Старокадомский М. Я.* Слушатель П. П. Кудрявцева по Академии. Воспоминания о профессоре Киевской духовной академии Петре Павловиче Кудрявцеве // Музей однієї вулиці. Машинопис. – С. 4.

⁹ [Кудрявцева Е. П. Кудрявцева Б. П.] Воспоминания // Київський Музей Михайла Булгакова. Машинопис. В 2 т. – Б/ш. – Т. 1. – С. 53.

софського товариства (1908–1918)¹⁰, першим головою якого став Кудрявцев. У його оселі щосереди збиралися для обговорення актуальних релігійно-філософських та суспільно-політичних проблем відомі філософи, богослови, церковні діячі. На жаль, ганебне вигнання з Академії Василя Екземплярського супроводжувалося синодальним указом від 1912 р., який забороняв духовно-академічній професурі брати участь у діяльності будь-яких товариств¹¹, а отже, Кудрявцев змушений був припинити своє головування Релігійно-філософським товариством. Щоправда, заборона Св. Синоду була дотримана ним лише формально – офіційно залишивши Товариство, він продовжував брати активну участь у всіх його заходах та засіданнях.

1914 р. Петро Кудрявцев стає членом, а згодом товаришем голови київського Науково-філософського товариства, заснованого при Університеті Св. Володимира. Метою Товариства була розробка науково-філософських питань і сприяння поширенню інтересу до філософського знання¹².

1916 р. Київське релігійно-філософське товариство заснувало свій друкований орган – журнал *«Христианская мысль»*, видавцем і головним редактором якого стає Василь Екземплярський. Як згадує Катерина Кудрявцева, у період видання журналу (1916–1918) Екземплярський, чия оселя і водночас редакція журналу розташовувалася по вулиці Волоській, поруч із оселею Кудрявцева, щодня заходив до свого ідейного соратника для обговорення поточних справ, пов'язаних із журналом/виданням. За її словами, «багато, дуже багато поєднувало цих двох людей!»¹³. Сповнений прагненням висвітлювати та оцінювати з християнських позицій усі прояви культурного та суспільно-політичного життя Росії, Екземплярський разом із Кудрявцевим, як співредактором та постійним автором журналу, вбачали його завданням сприяння «зростанню християнської думки в Росії, через відповідь на релігійні запити сучасного суспільства.., з'ясуванню у його свідомості справді християнських підвалин життя»¹⁴. *«Христианская мысль»*, за задумом ініціаторів, мала стати «органом православної самосвідомості, одушевленої вірою в життєве значення Христового Євангелія»¹⁵. Журнал був адресований не лише фахівцям-

¹⁰ Шурляков В. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. – 1993, № 7–8. – С. 147–186.

¹¹ Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1911–1912 гг. – К., 1912. – С. 382–384.

¹² Див.: Представление ректора академии епископа Василия о разрешении экстраординарным профессорам Макавейскому Н. и Кудрявцеву П. участвовать в качестве действительных членов в работе Киевского научно-философского общества. 27 октября – 3 ноября 1914 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДАІАК України]. – Ф. 711, оп. 3, спр. 3671. – Арк 11.

¹³ Кудрявцева Е. П. [Воспоминания]. – С. 17.

¹⁴ Див.: Христианская мысль. – 1916. – № 1. – С. 2.

¹⁵ Там само.

богословам, а й широким колам російського суспільства — саме за таким критерієм визначалась і добірка статей, і форма їх викладу. У журналі друкувалися передусім доповіді, виголошені на засіданнях Київського релігійно-філософського товариства. До участі у виданні було залучено відомих богословів та філософів: прот. Костянтина Агеева, Миколу Бердяєва, о. Миколу Боголюбова, Сергія Булгакова, Миколу Дроздова, Володимира Завитневича, Василя Зеньковського, Миколу Маккавейського, Володимира Рибинського, Павла Тихомирова, Володимира Ерна та багатьох інших.

Саме на сторінках «Христианской мысли» Петро Кудрявцев, разом із колегами, радо вітає лютневу революцію 1917 р. Як згадує Василь Зеньковський, у той час члени київського Релігійно-філософського товариства з великим натхненням влаштовували публічні мітинги, присвячені релігійним проблемам оновлення Росії, сподіваючись, що настав час творчості та докорінних суспільно-політичних і церковних реформ¹⁶. Утім, жовтнева революція та наступні події переконали їх у наївності і романтичності власних сподівань. У 1918 р. Кудрявцев, спостерігаючи за жахливими наслідками «російської революційності», яка обрала своїм підґрунтям ідеологію «наукового атеїзму», в одній зі своїх статей наводить слова російського філософа Івана Аксакова:

Прогрес, що заперечує Бога і Христа, врешті-решт стає регресом, цивілізація завершиться здичавінням, свобода — деспотизмом і рабством. Знявши з себе образ Божий, людина неунікнено знімає із себе і образ людський, і запрагне образу звіриного¹⁷.

У 1917–1918 рр. Петро Кудрявцев бере найактивнішу участь у громадсько-політичному та церковному житті як Києва, так і Росії. Прихильник церковної реформи, спрямованої на ширше залучення мирян та нижчого духовенства до управління Церквою через систему рад, він у квітні 1917 р. стає делегатом Київського єпархіального з'їзду, де обраний членом новоствореної Єпархіальної Ради¹⁸.

Члени київського Релігійно-філософського товариства поклали великі сподівання на Всеросійський Помісний Собор (1917–1918 рр.), який мав, на їхню думку, відкрити шлях церковному оновленню. У статті з доволі промовистою назвою «Напередодні Пасхи Православно-Російської Церкви» Кудрявцев називає скликання Собору після двохсотлітньої перерви історичною подією відмови Церкви від так званого синодального періоду та вивільненням

¹⁶ Протопресвітер Вас. Зеньковский. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 36.

¹⁷ Кудрявцев П. Научный атеизм и его представители // Слово. — 1918. — Ч. 59. — С. 4.

¹⁸ Див.: Ульяновський В. Церква в Українській державі. 1917–1920 (доба Української Центральної ради). — К., 1997. — С. 109–118.

соборних животворчих церковних сил, скутих внаслідок зрощення церковного і державного апарату¹⁹. Один із найактивніших членів Собору, він обраний членом Соборної Ради від мирян. На засіданнях Петро Павлович обстоює ідею розбудови церковного життя на началах соборності, «залучення до церковного будівництва всіх живих елементів церковного тіла»²⁰, а відтак принципово виступає проти введення патріаршества в Російській Церкві. На Соборі він також входить до складу спеціальної комісії з реформи вищої духовної школи. Послідовно обстоюючи ідею реформування духовно-навчальних закладів, він вносить власні пропозиції щодо утворення загальноосвітньої школи, побудованої на християнських засадах²¹. Петро Кудрявцев бере активну участь і в роботі соборного підвідділу з богослужбової мови. Тези, сформульовані ним щодо легітимності відмови від церковнослов'янської мови богослужіння, сприяли досягненню компромісу між розбіжними позиціями, які увиразнилися під час роботи підвідділу. Чимало положень, вироблених на цих засіданнях, містять формулювання, запропоновані Кудрявцевим. Особливо цінним здобутком Собору сучасні історики Церкви вважають затвердження виголошеної Кудрявцевим тези про те, що використання російської та української мови у православному богослужінні допустиме і навіть корисне для його більшої зрозумілості²².

У 1917–1918 рр. Петро Кудрявцев також бере активну участь у підготовці та роботі Всеукраїнського Православного Церковного Собору. На скликанні цього Собору наполягали проукраїнські церковні сили, зусиллями яких було утворено Всеукраїнську Православну Церковну Раду з підготовки до Собору, метою якого, на їхню думку, мало стати проголошення автокефалії Української Церкви. Однак Рада діяла без благословення українського єпископату, який дотримувався проросійської орієнтації. Назривала ситуація розколу всередині української Церкви, оскільки проведення канонічного Собору не могло відбутися без участі єпископів. Петро Кудрявцев, разом із іншими членами професорської корпорації, для запобігання церковного розколу бере участь у засіданнях Ради, прагнучи ввести всі її ініціативи в канонічне річище. Заперечуючи безпідставні звинувачення київської преси щодо його прихильності до неканонічних дій Ради, він згодом згадує:

¹⁹ Кудрявцев П. Перед Пасхой Православно-Русской Церкви // Церковно-общественная мысль.— 1917, № 1.— С. 25–29.

²⁰ Наши разногласия по вопросу о патриаршестве. Речь проф. П. П. Кудрявцева на общем собрании Свящ. Собора // Там само.— 1918, № 10.— С. 9.

²¹ Кудрявцев. К вопросу о реформе духовно-учебных заведений // Там само.— 1918, № 3–4.— С. 22–28.

²² Див.: Прот. Николай Балашов. На пути к литургическому возрождению.— М., 2001 // http://www.kiev-orthodox.org/theology/books/balashov/na_puti/index.

Після жагучих і пристрасних суперечок вдалося досягнути примирення у такій формулі, запропонованій професором КДА: Церковна Рада, яка діє у згоді з єпископатом українських епархій, правочинна скликати Всеукраїнський Церковний Собор²³.

Попри величезні зусилля щодо скликання Собору, його робота не мала належної підготовки, а отже, на першій сесії Собору (участь у якій брав Кудрявцев) не вдалося прийняти жодних вагомих рішень²⁴.

У період революційних перетворень прогресивно налаштована духовно-академічна професура поновлює питання про внесення змін до чинного академічного статуту. У січні 1918 р. комісія у складі професорів Кудрявцева, Рибинського та Четверикова розробляє новий проект Статуту Київської духовної академії²⁵. Відповідно до цього проекту, Академія визнавалася вищим науковим і навчальним закладом, найближчим завданням якого є розробка і викладання богословської науки та дотичних до неї предметів «з метою надання охочим вищої богословської і загальної християнської освіти»²⁶. Проект передбачав ті самі положення щодо автономії академічного життя, виборності керівництва та інше, які були розроблені ще у проектах зміни академічного статуту в 1906 р. Єдиною принциповою відмінністю став додаток (до речі, сформульований Петром Кудрявцевим), у якому йшлося про те, що за нових політичних умов перед Київською академією стоїть завдання створити українську богослужбову мову. Проект вдалося затвердити, попри опір з боку київського митрополита Антонія (Храповицького), за допомогою тодішнього міністра сповідань в уряді Павла Скоропадського Василя Зеньковського — активного учасника Релігійно-філософського та Науково-філософського товариств.

Високо шануючи професіоналізм Петра Кудрявцева, його сміливі задуми, «натхненні пафосом справжнього, а не казенного традиціоналізму»²⁷, Зеньковський у червні 1918 р. доручає йому надзвичайно важливу справу — організацію Вченого Комітету при Міністерстві сповідань. На думку Зеньковського, створення такого органу мало сприяти «вільній нині Українській Церкві знайти можливість вираження себе у слові, в обряді, в богослужінні»²⁸.

²³ Проф. П. Кудрявцев. К истории созыва Всеукраинского Церковного Собора. Две поправки к статье некоего «Церковника» в газете «Наша Родина» // Слово.— 1918, № 25.— С. 1.

²⁴ Див.: Ульяновський В. Церква в Українській державі.— С. 147–169.

²⁵ Отношение в Синод профессоров академии Рыбинского В., Кудрявцева П. и Четверикова И. О высылке временного устава в академию для руководства. 14 января 1918 г. // ЦДІАК України.— Ф. 711, оп. 3, спр. 4025; Протопресвітер Вас. Зеньковский. Пять месяцев в власти.— С. 89–94.

²⁶ Журналы заседаний Совета Киевской духовной академии. 1918 г. // ЦДІАК України.— Ф. 711, оп. 3, спр. 3977.— Арк. 75.

²⁷ Протопресвітер Вас. Зеньковский. Пять месяцев в власти — С. 91.

²⁸ Там само.— С. 97.

Очоливши Вчений Комітет, Кудрявцев нарешті отримав можливість безпосередньо долучитися до вирішення тих церковно-політичних, освітніх, наукових проблем, які він порушував упродовж багатьох років у своїх наукових і релігійно-публіцистичних працях. Варто звернути увагу на те, що, спостерігаючи за церковними процесами, які відбувалися у 1917–1918 рр., Кудрявцев висловлював глибокі сумніви у правильності напрямку, в якому розвивалося церковне життя на Україні. На його думку, зовні бурхливі церковні події, боротьба між різними угрупованнями всередині Церкви не були ані свідченням «живого руху у самому змісті церковно-релігійного життя», ані показником «пожвавлення у нас справжньо-релігійного життя»²⁹. Мету Вченого Комітету Кудрявцев вбачав, передусім, у сприянні релігійно-церковному відродженню на українських теренах.

До роботи Вченого Комітету Петро Кудрявцев долучив найкращих київських фахівців — професорів Академії (Володимир Рибинський, Микола Мухін, Федір Міщенко, Василь Екземплярський) та Університету Св. Володимира (Олександр Лук'яненко, о. Павло Светлов та ін.). Упродовж 1918 р. Комітет активно займався організацією перекладу Біблії та богослужбових книг українською мовою, опікувався виданням україномовної релігійної літератури, розробкою програм викладання української мови та історії українського письменства, публікацією матеріалів з історії України, дотичних до розвитку релігійної поезії, архітектури, музики³⁰, рецензуванням наукових та науково-популярних видань³¹, питаннями архівної справи³² тощо. На жаль, після захоплення більшовиками Києва 14 грудня 1918 р. Комітет припинив своє існування. Всі його напрацювання було знищено. Залишатись у Києві Петру Кудрявцеву, який виявився безпосередньо причетним до діяльності уряду Павла Скоропадського, було дуже небезпечно. Відтак професор виїздить до Криму, ще не охопленого владою більшовиків.

Від 15 жовтня 1919 р. до кінця січня 1921 р. Кудрявцев посідає кафедру філософії у Таврійському університеті³³. У ті ж роки він активно долучається до діяльності сімферопольського Релігійно-філософського товариства³⁴, яке об'єднувало низку відомих філо-

²⁹ Кудрявцев П. Церковный вопрос на Украине (Доклад, читанный в открытом заседании Киевского религиозно-философского общества 14-го октября 1918 г.) // Слово.— 1918, № 18.— С. 4; № 23.— С. 4.

³⁰ Див.: Хроника: Ученый комитет при Министерстве Исповеданий // Церковно-общественная мысль.— 1918, № 17–18.— С. 30–31.

³¹ Див.: Праця в Ученому Комітетові // Слово.— Ч. 31.— С. 4.

³² Див.: Кудрявцев П[етр] П[авлович]. [Петрову] Николаю Ивановичу.— Киев, 19 сентября / 2 октября 1918 г. // ІР НБУВ.— Ф. 225, спр. 897.— 1 арк.

³³ Див.: Автобиографическая заметка // Кудрявцева Е. П. [Воспоминания].— С. 6/ №; Профессора Таврийского национального университета им. В. Вернадского. 1918–2000.— К., 2000.— С. 87.

³⁴ Див.: Филимонов С. Б. Религиозно-философские общества в Крыму // Вестник русского христианского движения.— 2003, № 1.— С. 121–143.

софів та богословів Росії, що опинилися в Криму (Сергій Булгаков, Георгій Вернадський, Іван Четвериков, Федір Тарановський та ін.).

Після закриття Таврійського університету у січні 1921 р. Петро Кудрявцев повертається до Києва³⁵. Він не може продовжити викладання у Київській духовній академії, оскільки після декрету Раднаркому «Про відділення Церкви від держави і школи від Церкви» (1919 р.), згідно з яким КДА позбавлялась усіх своїх приміщень і фінансів, цей заклад формально припинив своє існування. Варто зазначити, що думки сучасних дослідників щодо конкретної дати остаточного припинення існування КДА розходяться, оскільки протоколи Правління та Ради КДА за 1919 р. не збереглися. Однак із показань Петра Кудрявцева під час допиту³⁶ про свої стосунки з духовно-академічними колегами дізнаємося, що у 1922–1924 рр. він брав участь у роботі приватних богословських курсів, де студенти Академії отримали змогу завершити навчання, зокрема, проводив іспити, а також давав консультації щодо підготовки кандидатських дисертацій з богослов'я. Зізнання Кудрявцева, отже, підтверджують припущення українських дослідників, згідно з яким Київська духовна академія формально припинила своє існування у 1919 р., однак її викладачі напівлегально, приватно продовжували навчати студентів на власних квартирах³⁷.

Сумна доля судилася більшості інших дожовтневих освітніх інституцій, які також були ліквідовані, внаслідок чого «стара» освітянська інтелігенція, щоб вижити фізично, була вимушена шукати абияку роботу не за спеціальністю. Петрові Кудрявцеву пощастило більше за інших — він знайшов роботу майже за покликанням. З 1922 по 1934 р. він працює викладачем російської мови та літератури у Київській трудовій школі № 33, а також у 20-х рр. викладає словесність у жіночій гімназії Дучинської. Усією душею віддаючись улюбленій викладацькій справі, Кудрявцев не дуже переймався нестатками та утисками з боку нової влади, тим більше, що до труднощів звик, адже завжди жив дуже скромно і не мав власного чи принаймні постійного помешкання. Проте одного разу він таки не втримався і виявив свій духовний протест проти лицемірства радянської влади. Це сталося у страшні 1932–1933 рр., коли мільйони людей помирали від голоду, а влада переймалася урочистостями з нагоди ювілею письменника Максима

³⁵ Як повідомляє К. Кудрявцева, професорів університету повезли до Москви, однак П. Кудрявцев виявив бажання повернутися до Києва, до сім'ї, і його прохання було задоволено. Див.: *Кудрявцева Е. П.* [Воспоминания].— С. 9.

³⁶ Див.: І Отдел КГБ УССР. Уголовное дело № 102424 по обвинению Петра Павловича Кудрявцева // Центральный державный архів громадських об'єднань України [далі—ЦДАГОУ].— Ф. 263, оп. 1, спр. 17740.— Арк. 13.

³⁷ Див.: *Стародуб А. В.* Академія в останні роки свого існування (1919–1923) // Наукові записки НаУКМА.— Київська Академія.— Т. 35.— К., 2004.— С. 66–79.

Горького. Кудрявцев вилучив зі своєї бібліотеки усі твори Горького, риторично запитуючи: «Як може Горький, письменник, який сам вийшов з народу, влаштовувати святкування, коли народ... помирає з голоду?»³⁸ На репліку доньки про те, що Горький, певно, нічого не знає про біди народу, Кудрявцев вигукнув: «Зобов'язаний знати!», і більше ніколи в житті не читав його творів.

У післяреволюційні роки Кудрявцев мав можливість залучитись і до наукової діяльності. Вже від 1919 р. починається його співпраця з Всеукраїнською Академією наук. Зокрема, цього року він виконує спеціальне доручення ВУАН — збирає матеріали до історії філософських студій в Україні у XVIII—XIX ст.³⁹; у 1924—1930-х рр. працює у Постійній Комісії ВУАН для укладання Біографічного словника діячів України (з 1924 р. — позаштатним постійним співробітником, з 1928 р. — співробітником для спеціальних доручень Комісії). Монументальний проект словника, що мав умістити біографії як славнозвісних, так і маловідомих діячів України від найдавніших часів до першої третини XX ст., так і не був реалізований. Проте збережені архівні матеріали⁴⁰ дають змогу з'ясувати, що участь Петра Кудрявцева у підготовці словника полягала в написанні біографічних статей про діячів та вихованців Київської духовної академії⁴¹.

Наприкінці 20-х рр. професор долучається також до роботи Єврейської історичної комісії ВУАН, яка займалася вивченням історії єврейства на Україні. Відтак до кола наукових студій Кудрявцева входить проблема єврейських впливів на творчість Івана Франка⁴².

³⁸ Див.: *Стародуб А. В.* Академія в останні роки свого існування (1919—1923) // Наукові записки НаУКМА.— Київська Академія.— Т. 35.— К., 2004.— С. 8.

³⁹ Див.: Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року — С. XXII.

⁴⁰ Див.: Звіт про роботу Комісії біографічного словника діячів України за 10 років (1919—1928). Чернетки // ІР НБУВ.— Ф. 10, № 5221.— Арк. 4—5; Звіт про роботу Комісії біографічного словника діячів України за 1930 рік. Чернетки // Там само.— № 5224—5225.— Арк. 1; Постійна Комісія для складання біографічного словника українських діячів // Там само.— № 4791—4794.— Арк. 20—22, 33, 36, 52; Протоколи засідань Постійної Комісії для складання біографічного словника діячів України // Там само.— № 6202—6206.— Арк. 1; Постійна комісія УАН—ВУАН для складання Біографічного словника діячів України 1918—1933. Документи. Матеріали. Дослідження.— К., 2003.— С. 245—251, 268—273.

⁴¹ Див.: *Кудрявцев П.* Авсєнев Петр Семенович (Феофан). Биография и деятельность // ІР НБУВ.— Ф. 10, № 5344.— 29 арк.; *Его же.* [Амфитеатров Антоний] // Наукові записки.— Т. 35: Київська Академія.— К., 2004.— С. 90—95.; *Его же.* Амфитеатров Федор Егорович. Биографические заметки // ІР НБУВ.— Ф. 10, № 5346.— 5 арк.; *Его же.* Амфитеатров Яков Козьмич (1802—1848 гг.) Биографический очерк // Там само.— № 5347.— 10 арк.; *Его же.* Артемонович Андрей Федорович (1828—1887 гг.). Биографический очерк // Там само.— № 5348.— 2 арк.

⁴² *Проф. П. Кудрявцев.* Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка // Збірник праць Єврейської історико-археографічної комісії.— Кн. 2.— К., 1929.— С. 1—81.

Варта уваги й участь Кудрявцева у роботі Комісії у справі вивчення історії Києва. Працюючи у ній, він студіює історію культури стародавнього Києва⁴³, а також займається історією освіти в Україні, зосереджуючись на тих її сторінках, що пов'язані з рідною Київською академією⁴⁴.

Особливо плідною виявляється діяльність вченого у Візантологічній комісії ВУАН, що тривала впродовж 1926–1930 рр. У період «кадрової чистки» ВУАН (1929–1930) Кудрявцеву довелося навіть очолювати цю Комісію. У вкрай несприятливих умовах він намагався зробити її діяльність більш систематизованою та цілеспрямованою. Обстоюючи думку про те, що без візантинознавства неможливим є і українознавство⁴⁵, Петро Кудрявцев спрямовував роботу комісії на дослідження впливу візантійської культури на українську. Також комісія займалась систематизацією попередніх наукових досліджень з цієї проблеми та виокремленням тих завдань, які стоять перед візантологічною наукою в Україні⁴⁶. Значну увагу було приділено історії та сучасному стану візантології.

Вважаючи першочерговим завданням комісії видання візантологічного збірника, Кудрявцев провів титанічну роботу з його упорядкування та редагування. Проте, на жаль, підготовлений до друку величезний матеріал з історії візантинознавства в Україні не дочекався виходу у світ. «Кадрова чистка» ВУАН торкнулася й колишнього професора духовної академії. 1 лютого 1930 р. Візантологічну комісію було перетворено на Комісію з дослідження історії Близького Сходу та Візантії, а її головою призначено Костянтина Штепу, «людину Юрія Озерського» – голови Укрнауки, який у 1928 р. здійснив «ревізію» Академії наук⁴⁷.

За радянських часів Петро Кудрявцев не припиняв активної участі в релігійному житті Києва. Маємо зазначити, що він ніколи не приховував власних світоглядних переконань і не зраджував їх.

⁴³ Кудрявцев Петро. Декілька сторінок із культурної історії давнього Києва // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 36. 1. – К., 1930. – С. 114–123.

⁴⁴ Див. зокрема: Кудрявцев П. До історії освіти на Україні. Два невидані уривки з автобіографічної записки Ор. М. Новицького // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 13–14. – К., 1927; Його ж. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 36. 1. – К., 1930.

⁴⁵ Див.: Кудрявцев П. Українознавство і візантинознавство (30-і рр. XX ст.) // ІР НБУВ. – Ф. Х, № 22883. – 4 арк.; Його ж. Комісія для вивчення візантійського письменства. [Стаття для «Ювілейного збірника»]. 1929 рік // Там само. – № 18680. – 7 арк.; Протоколи засідань та інші матеріали Візантологічної Комісії 1926–1930 рр. // Там само. – № 21493–21546. – 72 арк.

⁴⁶ Плани робіт. Заяви, оголошення, рахунки та переписка Візантологічної Комісії Всеукраїнської асоціації сходознавства. 1926–1931 рр. // Там само. – № 21395–21492. – Арк. 168.

⁴⁷ Див.: Циганкова Е. Візантологічна комісія ВУАН // Східний світ. – 1996. – № 2. – С. 130.

Зокрема, на диспуті «Наука і релігія», організованому київською громадськістю у травні 1922 р., прибічники релігійного світогляду (Кудрявцев, Валентин Асмус, Микола Делоне та ін.) настільки вміло та переконливо відстоювали свою позицію, що публіка цілком пристала на їхній бік. Петрові Кудрявцеву навіть запропонували такий собі підрібок: він мав виступати на диспутах як релігійна людина, а його опонент — як атеїст. Однак професор так різко відреагував на пропозицію «релігійного підприємця», що той вилетів з кабінету, немов ошпарений⁴⁸.

Окремою сторінкою релігійного життя П. Кудрявцева у після-революційний період стала його активна участь в общинній діяльності, організованій у 1920-х рр. о. Анатолієм Жураковським, з яким Кудрявцева пов'язувала давня дружба ще з часів існування київського Релігійно-філософського товариства. Хоч як дивно, але в ті страшні атеїстичні часи о. Анатолію вдалося реалізувати у своїй общині церковнопарафіяльний ідеал, що його обстоював у своїх працях Кудрявцев⁴⁹, який вбачав у парафії осердя й органічну єдність церковного, культурного, освітянського та суспільного життя.

Дім київського професора, як і раніше, був відкритий для духовно близьких йому людей (передусім колег по Київській духовній академії — о. Олександра Глаголева та Василя Екземплярського), але з часом таких залишалося дедалі менше — набирала обертів радянська репресивна машина. Саме ці «домашні» зібрання стали формальною причиною арешту 70-річного хворого професора, звинуваченого в «антирадянських настроях та контрреволюційній агітаційній діяльності». Як свідчать матеріали карної справи Кудрявцева⁵⁰, впродовж дев'яти місяців (16 серпня 1938 р. — 13 червня 1939 р.) він перебував під слідством ОГПУ. Увесь цей час від нього вимагали зізнатися в тому, що він до дня арешту був ревним тихонівцем і підтримував тісні зв'язки з «контрреволюційним духовенством» з оточення патріарха Тихона, «надавав брехливі відомості про стан справ у СРСР»⁵¹ болгарському архімандриту Єфиму Сапуджиеву, а також займався «шпигунською діяльністю» (Петро Кудрявцев справді листувався з викладачем богослов'я Софійського університету архімандритом Юхимом Сапуджиевим, його колишнім учнем по Київській духовній академії, — у скрутні часи той надсилав йому грошові перекази. Це засвідчив сусід Кудрявцева

⁴⁸ Див.: Кудрявцева Е. П. [Воспоминания].— С. 6.

⁴⁹ Див.: Кудрявцев П. Современная церковно-общественная жизнь.—С. 142–168. *Его же*. По вопросам церковно-общественной жизни // Труды КДА.— 1906, № 2.— С. 349–368; №. 6 — С. 335–388.

⁵⁰ 1 Отдел КГБ УССР. Уголовное дело № 102424 по обвинению Петра Павловича Кудрявцева: ЦДАГОУ.— Ф. 263, оп. 1, спр. 17740.— 63 арк.

⁵¹ Там само.— Арк. 10.

по квартирі, Попурідзе, який, очевидно, й написав анонімний донос до НКВД про отримання професором матеріальної допомоги з-за кордону⁵²).

Незважаючи на всі засоби тиску, використані під час допитів, Петро Кудрявцев так і не визнав висунутих звинувачень і не підписав сфабрикованого слідчими «зізнання» у тому, що «він умисно поширював наклепницькі відомості про становище в СРСР, перекручуючи реальний стан справ»⁵³. Під цими словами рукою Кудрявцева (судячи з почерку, вкрай знесиленого допитами) написано доволі промовисто: «читал П. Кудрявцев».

Мужньо витримуючи тяжкі випробування в'язниці, літній професор не тільки не зламався сам, а й морально підбадьорював товаришів по камері. Важко сказати, через що саме — цілковиту відсутність доказів чи наполегливі клопотання родини, але навесні 1939 р. його випустили з в'язниці. Пережиті випробування не припинили його наукових студій. 30 червня 1940 р., повернувшись з бібліотеки Академії наук, де він працював над своєю останньою науковою розвідкою, Петро Павлович приліг відпочити і більше не вставав.

Здійснений нами екскурс у біографію київського мислителя не тільки засвідчує визначне місце Петра Кудрявцева в релігійно-філософських процесах, що відбувались у Києві на початку XX ст., а й увиразнює необхідність подальших поглиблених студій, присвячених творчості цього мислителя, які, у свою чергу, сприятимуть формуванню адекватних уявлень про роль КДА та її професорів в історії вітчизняної філософії та культури.

Liudmyla Pastushenko

PETER KUDRIAVTSEV IN RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL LIFE OF KIEV AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article determines the role of professor of Kiev theological academy Peter Kudriavtsev in the religious-philosophical, scientific, educational and church processes in Kiev at the beginning of XX century and establishes his place in Kiev religious-philosophical revival.

⁵² Ці припущення підтверджують два факти: Попурідзе проживав в одній квартирі з Кудрявцевими з лютого 1938 р., арешт відбувся у квітні. Також свідчення Попурідзе, до речі, раз засудженого за посадовий злочин, у характеристиці П. Кудрявцева різко контрастувало з іншими свідченнями.

⁵³ І Отдел КГБ УССР. Уголовное дело № 102424 по обвинению Петра Павловича Кудрявцева // ЦДАГОУ.— Ф. 263, оп. 1, спр. 17740.— Арк. 20.